

MUSTAQIL TA'LIM FAOLIYATIDA DOSTONLARNI O'QITISHDA SAMARALI METODLARDAN FOYDALANISH

Xurramova Dilrabo Alisher qizi

ToshDO'TAU 3-bosqich tayanch doktoranti

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada ta'lim bosqichlarida xalq og'zaki ijodi namunalarini o'rganish, adabiyot darslarida xalq dostonlarini milliy qadriyatlarga bog'lab o'rgatish, yoshlarda komil insonga xos sifatlarni shakllantirish va ularni tarbiyalash, xalq dostonlarini o'rganishda samarali metodlardan foydalanish haqida fikrlar yoritilgan.

Kalit so'zlar: ta'lim bosqichlari, ta'lim oluvchilar, xalq og'zaki ijodi namunalari, xalq dostonlari, milliy qadriyatlar, komil inson, tarbiya, samarali metodlar

Mamlakatimiz mustaqilligini mustahkamlashda va rivojlantirishda o'quvchi-yoshlarni har tomonlama kamol toptirish, ularda milliy hamda umumbashariy qadriyatlarni shakllantirish bugungi kunning dolzarb muammosiga aylanib bormoqda. Mehr-muruvvat, adolat, to'g'rilik, vijdon, or-nomus, iroda, tadbirkorlik, matonat kabi ko'plab insoniy xislat va fazilatlar majmui bo'lgan komil inson g'oyasi asosini xalqimizning azaliy ezgu orzulari tashkil qiladi. Zardushtiylikning muqaddas kitobi "Avesto"da halol mehnat komillikningasosiy mezoni sifatida talqin etilgan. Komil inson g'oyasi Islom falsafasidan oziqlanib, yanada chuqur ma'no-mazmun kasb etdi. Ibn Sino, Beruniy, Forobiy, Navoiy kabi mutafakkirlarning komil inson tarbiyasi haqidagi fikrlari jamiyatni taraqqiy ettirishda inson omili qanchalik muhim ahamiyatga ega ekanligini asoslaydi. Professor S. Matchonov: "Avlod-ajdodlarimiz asrlar mobaynida intilib kelgan ma'naviy-axloqiy barkamollik, avvalo, insonning o'z-o'zini anglashi bo'lib, ta'lim-tarbiya orqali amalga oshiriladi. O'z-o'zini anglash esa boshqalarni anglash, demakki, dunyoni anglash, ... uning sir-asrorlarini tushunishning ildizini kishilik jamiyatining ilk davridan, xalq og'zaki ijodi namunalari ijrosidan izlamoq kerak", - deydi.[1] Inson tafakkuri uning ruhiyati bilan chambarchas bog'liqlikda harakat qiladi. O'quvchi ruhiyati boy, dunyoqarashi keng, bilimi chuqur bo'lsa, fikrlari ham, mulohazalari ham asosli, mantiqli bo'ladi. Xalq og'zaki ijodi namunalarini o'qitish va tahlil qilishdan ko'zlanuvchi metodik maqsadlardan eng muhimi o'quvchini mustaqil fikrlash, mantiqiy mulohaza yuritishga, ravon so'zlash, tafakkur shakllariga tayanib hayot hodisalari zamiridagi ma'nolarni anglab olishga o'rgatish, kulgi yoki pand-nasihatlarni ortiga yashiringan haqiqatlar mohiyatini tushunib, xulosa chiqarishga yo'llashdir. Bolaning fikrlashi va ilm olishga intilishi o'zaro uzviy

aloqadorlikdagi jarayondir. Xalq og‘zaki ijodi namunalarini o‘qitish va tahlil qilish jarayonida xalq yaratgan qahramonlarning xatti-harakatlari, fe‘l-atvori, ruhiy olamga munosabat bildirishi o‘quvchini fikrlashga yo‘naltiradi. Bugungi kunda zavq bilan o‘qilayotgan, maroq bilan aytilayotgan doston, ertak, qo‘shiq, maqol, topishmoq, afsona, rivoyat, askiya va latifa, loflar o‘zbek xalq og‘zaki ijodining janrlari hisoblanadi. Xalq og‘zaki ijodi asarlari tahlili ajdodlarimizning yosh avlodni barkamol insonlar qilib voyaga yetkazish borasida qadimiy va ilg‘or an‘analarini tiklash yo‘lidagi muhim bir qadamdir. Xalq og‘zaki ijodi badiiy tafakkur taraqqiyotining barcha bosqichlarida yaratilgan eng ilg‘or va hayotbaxsh an‘analarni o‘zida mujassamlashtirgan ma‘naviyat sarchashmasidir. Ana shu ma‘naviy merosning eng qadimiy qatlamiga xos milliy qadriyatlar tizimida inson ma‘naviy kamoloti bilan bog‘liq urf-odatlar, an‘analar alohida o‘rin tutadi. Xalq og‘zaki ijodi namunalari tahlili orqali o‘quvchining o‘ziga xos ruhiy olamiga ta‘sir ko‘rsatish, ularning o‘z tuyg‘ulariga tayanib fikrlashlari uchun imkoniyat yaratish ko‘zda tutilgani diqqatga sazovordir. Xalq og‘zaki ijodi namunalarini o‘qitish orqali o‘quvchilar ma‘naviyatini yuksaltirish, milliy qadriyatlarni ular ruhiyatiga yaqinlashtirish, har jihatdan yetuk, insoniy fazilatlar egasi qilib tarbiyalash maqsadi belgilangan. Ta‘lim jarayonining har bir bosqichida o‘quv materiallarini o‘quvchi shaxsi, intellektual imkoniyatlari, ruhiyati, intilishlari va qiziqishlarini e‘tiborga olgan holda munosabatda bo‘lish ko‘zda tutilgan. Agar 5-sinf o‘quvchilarini asar voqealari ichiga olib kirib, shu voqealarni tasavvur qilishga, ertak qahramonlari bilan turli sarguzashtlarni “boshdan kechirishga” yo‘llash muhim ahamiyatga ega bo‘lsa, 6-7-sinf o‘quvchilari ishtiyoqini to‘g‘ri yo‘naltirgan holda xilma-xil o‘quv topshiriqlari vositasida faolliklarini orttirishga erishish mumkin. Bu yoshda bolalarning tafakkuri rivojlanadi, ma‘naviy-intellektual qobiliyatlari shakllanadi. Ana shu jarayonga ijobiy ta‘sir ko‘rsatishda xalq og‘zaki ijodi namunalari bilan tanishtirish va ularni tahlil qilish qulay vosita bo‘lib xizmat qiladi. Shuning uchun xilma-xil dars shakllari, ta‘limning samarali usullaridan foydalanib, bola shaxsini shakllantirishga e‘tibor qaratish zarurligi mazkur muammoning metodik jihatlarini belgilab beradi. “Doston” so‘zi qissa, hikoya, shon-u shuhrat, sarguzasht, ta‘rif va maqtov ma‘nolarida ishlatiladi. Adabiy atama sifatida yirik hajmli epik asarga nisbatan qo‘llaniladi. Dostonlarda tasvirlangan voqea-hodisalar yakka shaxs, favqulodda kuch-qudratga ega bo‘lgan xalq idealidagi bahodir atrofiga birlashtiriladi. Badiiy adabiyotda, asosan, ikki usulda yaratilgan dostonlar bor. Birinchisi, asrlar davomida xalq og‘zaki ijodida baxshilar tomonidan og‘zaki tarzda kuylanib kelingan dostonlardir. Masalan, «Alpomish», «Go‘ro‘g‘li» turkumidagi dostonlar, «Malikai ayyor», «Ravshan», «Kuntug‘mish», «Rustamxon» kabilar og‘zaki dostonlar namunalari. Yusuf Xos Xojibning «Qutadg‘u bilig‘», Haydar Xorazmiyning «Gul va

Navro'z», Alisher Navoiyning «Hayrat ul-abror», «Farhod va Shirin», «Layli va Majnun» kabi asarlari esa yozma adabiyotdagi dostonlar hisoblanadi. G.Xolboyeva o'zbek xalq dostonlarini quyidagi tarzda qahramonlik, romantik va tarixiy turlarga bo'ladi:1. «Alpomish» dostoni qahramonlik dostonlari sirasiga kiradi. Dostonda insoniylik, adolatparvarlik, haqiqiy do'stlik, sevgiga sadoqat, Vatan tuyg'usi kabi g'oyalar kuylanadi.2. Romantik dostonlar. Bu turga «Yusuf bilan Ahmad», «Go'ro'g'li», «Kuntug'mish», «Ravshan» kabi dostonlar kiradi. Bunday dostonlar asosini ko'tarinki ishq tuyg'ulari va bu yo'ldagi jasoratlar tashkil qiladi.3. Tarixiy dostonlar. Bunday dostonlarga «Tulumbiy», «Shayboniyxon», XX asr boshida yaratilgan «To'lg'anoy» singlarlarni kiritish mumkin.[2] Og'zaki ijodagi dostonlarni baxshilar kuylaydilar. Qadimda «baxshi» so'zi xalqona usullar bilan bemorni davolovchi tabib, ayrim hududlarda ustoz ma'nolarini anglatgan. Bugungi kunda xalq dostonlarini kuylaydigan san'atkor ma'nosini bildiradi. Dostonlar ham she'riy, ham nasriy parchalardan iborat bo'lib, baxshi soz chertganda sozanda, she'riy parchalarni kuyga solib aytganda xonandaga aylanadi. Ijrochi baxshilar do'mbira, tor, dutor chalib, qo'biz chertib doston aytganlar. Shu bois dostonchilik kechalari har bir tinglovchi uchun katta bayram bo'lgan. Bunday kechalarda odamlar o'rtasidagi hamma ginaxonliklar unutilgan, turmush tashvishlari chekingan. Dostonlar ham barcha janrlar qatori xalq og'zaki ijodida muhim o'rin egallab, bolalarni barkamol qilib tarbiyalashda keng ko'lamda foydalanib kelingan. Dostonchilik, asosan, Qashqadaryo, Surxondaryo va Buxoro viloyatlarida keng tarqalgan. Dostonlarda kishi kamolotining barcha qirralarini tarbiyalashni, ya'ni vatanparvarlik, do'stlik, xalqparvarlik, mehnatsevarlik, ilm va fanga qiziqish, jismoniy kamolot, dovyuraklik, jasratlilik, kasb-hunarli bo'lish, ota-ona va kattalarni hurmat qilish, to'g'rilikning egrilik ustidan tantanasi, yuksak odob va axloq, manmanlik va maqtanchoqlikning zararli oqibatlari, ichkiilik va qimorbozlikning razil oqibatlari, o'zaro yordam, tabiatga qiziqish va uni muhofaza qilish, boylikka hirs qo'ymaslik va uning yomon oqibatlari kabilarni o'z ichiga oladi. Zamonaviy folklorshunoslikda o'zbek xalq dostonlarining bir necha tasnifi mavjud: 1) qahramonlik dostonlari; 2) ishqiy-romanik dostonlar; 3) jangnoma dostonlar; 4) kitobiy dostonlar; 5) tarixiy dostonlar. Ammo folklorshunoslikda ularni qahramonlik dostonlari, romantik dostonlar, jangnoma dostonlar sifatida ajratish taomilga kirib qolgan. Taniqli adabiyotshunos va metodist olim Q. Yo'ldoshev so'zlari bilan aytganda: «Adabiyot o'qitishning vazifasi har bir xalqni o'zigagina xos ma'naviy qadriyatlar majmuida idrok etish mumkin ekanligini o'quvchilarga singdirish hamdir. Zero, o'z ma'naviyatini qanday qadriyatlarga tayanib shakllantirishni bilmagan shaxs xaritasiz noma'lum yurtga sayohat qilgan kishiga o'xshaydiki, ko'zlagan manzilini aniq tasavvur eta olmay uzoq sargardon bo'lish xavfi bor. Adabiy ta'lim o'z

tarbiyalanuvchilarida milliy qadriyatlarga tayangan holda xulqiy sifatlarni shakllantirishday nozik yumushni uddalashi zarurdir... Xullas, adabiy ta'lim o'z oldidagi vazifalarni bekam-u ko'st bajargan taqdiridagina barkamol shaxsni shakllantirishday ezgu maqsadga erisha oladi". Birinchi Prezidentimiz I. A. Karimov «Yuksak ma'naviyat - yengilmas kuch» asarida shunday deydi: «Xalq og'zaki ijodining noyob durdonasi bo'lmish «Alpomish» dostoni millatimizning o'zligini namoyon etadigan, avlodlardan avlodlarga o'tib kelayotgan qahramonlik qo'shig'idir. Agarki xalqimizning qadimiy va shonli tarixi tunganmas bir doston bo'lsa, «Alpomish» ana shu dostonning shoh bayti desak, to'g'ri bo'ladi. Asarda o'zligini doimo saqlagan el-yurtimizning bag'rikenglik, matonat, olijanoblik, vafo va sadoqat kabi ezgu fazilatlari o'z ifodasini topgan. Qancha avlod-ajdodlarimiz «Alpomish» dostoni asosida tarbiya topgan, o'zligini anglagan, ma'naviy boylikka ega bo'lgan. Bu qahramonlik eposini kuylab, uni qalbiga, shuuriga jo qilgan millatni esa hech qanday kuch yenga olmaydi".[3] «Alpomish» dostonida oiladan, urug'dan ajralish vatandan, elidan ayrilish ekanligi, bu judolikning epik qahramonlarga keltirgan qancha-qancha azob-uqubatlari va kulfatlari chuqur ruhiy holatlarda o'z aksini topgan. Alpomish va Barchinning, ularni qurshab turgan el-yurtning o'zaro munosabatlari, xatti-harakatlari, tutumlari, qarashlari juda katta o'rnak-dir. Ammo ularni o'z o'rnini bilan hozirgi yoshlar ongi va qalbiga singdirish, shu yo'l orqali yuksak ma'naviyatli inson tarbiyasiga daxldor ma'naviy-axloqiy fazilatlarni o'zlashtirib olishiga imkoniyat yaratish adabiy mashg'ulotlarning, faqat adabiyot emas, balki barcha o'quv fanlarini o'rganish jarayonidagi eng muhim vazifalardan biridir. Shu o'rinda yana bir ta'kidni eslatmoqchimiz: komil insonni tarbiyalashda ota-onani ibrat qilib ko'rsatish milliy udum va qadriyat ekanligi, umuman, oila ma'naviyati va sog'lom turmush tarzining xalq dostonlaridagi talqinlarini maktab o'quvchilariga alohida o'rgatish, bu haqidagi kuzatishlarni ilmiy jamoatchilik e'tiboriga havola qilish muhim ahamiyat kasb etadi. O'quvchilarni faollashtirish uchun savollar: 1. Qaldirg'ochning akasiga nisbatan qo'pol va keskin munosabatiga sabab nima? 2. Siz Qultoyga qanday baho berasiz? Uning xizmatkor bo'la turib Hakimbekka do'q-po'pisa qilishini qanday izohlash mumkin? 3. Dostonda otalar obrazi qanday ifodalangan? Ularga qanday baho berasiz? 4. Surxayil kampir qanday shaxs? Uning ijobiy jihatlarini nimalarda ko'rasiz? U o'z yaxshi niyatini amalga oshirishda tanlagan usullari bilan to'g'ri ish qildimi, uning qilgan ishini oqlaysizmi? 5. Barchin tanlagan yo'l sizga qanday ta'sir qildi? 6. Dostondan olgan taassurotingiz? Xulosa qilib aytganda, asar mazmunini o'qib-o'rganish va qahramonlar timsolini tavsiflashga alohida e'tibor qaratiladi. Shu yo'l bilan birga, o'quvchilarga dasturda belgilangan nazariy tushunchalarni o'rgatish adabiy tahlil darslarini tashkil etish orqali amalga oshirilsa, samara berishi aniq. Bu borada adabiyot o'qituvchilari

quyidagi metodik talablar va tavsiyalarga amal qilishlari lozim: 1. Badiiy asarni ifodali, ijodiy yoki sharhlab o‘qish usullaridan foydalanib, o‘quvchilarni taassurotlariga tayangan holda tahlil qilishga yo‘llash mumkin, ayni chog‘da dasturda belgilangan nazariy tushunchalarni tahlil davomida o‘zlashtirish ko‘zda tutilishi kerak. 2. O‘quvchini badiiy asarlarni adabiy-tanqidiy nuqtayi nazardan baholashga o‘rgatishda qamrovli tahlil, qiyosiy tahlil, muammoli tahlil kabi usullardan foydalanish maqsadga muvofiq. Adabiy matnga tayanib tahlil qilish vositasida o‘quvchilar qoliplash san’ati, badiiy asar tili, she’riy san’atlar haqidagi nazariy tushunchalarni o‘zlashtirishlari oson kechadi. 3. Tadqiqot metodi yoki adabiy talqin usullariga tayanib o‘quvchilar badiiy asarning estetik xususiyatlarini o‘zlashtirishga erishadilar, ularda adabiyotshunosga xos malaka kurtaklari shakllanishi mumkin. Ayni chog‘da ular ijodkor yaratgan badiiy olamni idrok eta oladilar, ijodkor shaxsini anglaydilar. 4. Matn asosidagi tahlil vositasida esa o‘quvchilar ijodkor uslubining o‘ziga xos qirralarini aniqlashga, badiiy asar tilini o‘rganish asnosida yozuvchi mahoratiga estetik baho berish imkoniyatiga ega bo‘ladilar. Natijada, ularda xilma-xil asarlarni mustaqil o‘qib-o‘rganish va badiiyat talablari asosida baholash malakasi tarkib topadi. Interaktiv usullar erkin fikrlaydigan, mustaqil izlanadigan o‘quvchilarni shakllantirishga yo‘naltirilganligi bilan e’tiborga loyiqdir. Ta’lim berishning bu usulida o‘qitish jarayonidagi asosiy ish o‘quvchilar tomonidan amalga oshirilishi, ular ta’limning obyekti emas, balki subyekti, ya’ni xuddi o‘qituvchi singari ijrochisi bo‘lishi ko‘zda tutiladi. Interfaol metodlarning asosida o‘qituvchi bilan o‘quvchilarning birgalikdagi faoliyatigina emas, balki ta’lim olayotgan har bir o‘quvchi bilan boshqa o‘quvchilarning o‘zaro hamkorlikda didaktik faoliyat ko‘rsatishi turadi. “Interfaol” atamasi lotincha “inter act” so‘z birikmasidan olingan bo‘lib, “inter” – o‘zaro, birgalikda va “act” – faoliyat ma’nolarini anglatadi. Demak, interfaol metodlar ta’lim mazmunining to‘liq o‘zlashtirilishida o‘quvchilarning o‘zaro bir-birlari va o‘qituvchilari bilan birgalikda faoliyat ko‘rsatishlarini tashkil etishni ko‘zda tutadi. Bu metodlar o‘quvchilarning faolligi, erkin fikrlashi, mustaqil izlanishi, o‘zlashtiriladigan ma’lumotlarga ijodiy yondashishiga tayanadi. Interfaol metodlar ta’lim jarayonida qatnashayotgan har bitta o‘quvchining faolligiga asoslanadi. Bu metodlardan foydalanilganda bilim olish o‘quvchi uchun qiziqarli hayotiy faoliyatga aylanadi. Interfaol usullar qo‘llanilganda o‘quvchilar o‘qitilmaydi, balki ularning o‘zlari o‘qituvchi bilan birgalikda muayyan yo‘nalish va ma’lum miqdordagi bilimlarni mustaqil o‘zlashtirishadi. Ajdodlarimiz xalq og‘zaki ijodi asarlarida har bir yosh avlodni ilm olishga, ilmi bo‘lishga chaqirib, boshqalarga har tomonlama namuna bo‘la oladigan ma’naviy yetuk, hunarli, kasb-korli farzandlar bo‘lishini ta’kidlaganlar. “Alpomish” dostonidagi voqealar hayotiyli va ta’sirchanligi bilan ajralib turadi, mardlik, fidoyilik, samimiyat, to‘g‘rilik, hamiyatlik,

do'stga sodiqlik, vatanparvarlik va mehnatsevarlik kabi insoniy fazilatlardan iborat bo'lgan o'zbek milliy ruhiyati yaqqol ko'rinadi. Zamon bilan hamnafas har qanday pedagog o'z oldiga yangi-yangi g'oyalar va metodlarni ta'limda qo'llashni maqsad qilib qo'yadi. Ayniqsa, texnika asrida bu mas'uliyat yanada ortmoqda. Xulosa qilib aytganda, dars jarayonida zamonaviy pedagogik texnologiyalarni unumli va o'z o'rnida qo'llash orqali ta'lim tizimidagi natijalar anchagina samarali bo'ladi. Bunday ta'limning o'ziga xos xususiyatlari, vaqt unumdorligining oshishi, ijobiy natijalar berishi, qolaversa, bir tomonlama dars o'tishdan cheklanishni taqozo etadi. O'qituvchi o'z ishida axborot texnologiyalari qo'llash talabalarni mustaqil fikrlashga, dars davomida zerikmasdan faol ishtirok etishiga zamin yaratishini ta'kidlaydi. Slayd, animatsiya, multimedia, ovozli roliklar, interfaol o'yinlardan o'z vaqtida, dars davomida o'rinli foydalanilsa, kutilgan maqsadga erishiladi. Bunda o'qituvchi tomonidan ijodkorlik, tashabbuskorlik, bilimdonlik talab etiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Qahramonov Q. An'ana va zamonaviylik. T.: A. Navoiy nomidagi O'zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti, 2007. -20-21- b.
2. Xolboyeva G. Xalq dostonlarida milliy qadriyatlar ifodasi // J. Xalq ta'limi. – 2004. №4. – 79-b.
3. Karimov I. A. Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch. – Toshkent, «Ma'naviyat», 2008. -34-b.